

آمایش ناحیه ای کشور براساس شاخص SWOT (مطالعه موردی: منطقه مرزی ایران و ترکمنستان)

تاریخ دریافت مقاله: ۹۰/۰۸/۲۰ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۰/۱۰/۰۷

بهمن کارگر^۱ (عضو هیات علمی دانشگاه علوم انتظامی و دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرری)
حمید بحیرایی* (کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری، مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار)
علیرضا عباسی سمنانی^۲ (دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات
تهران)

چکیده

در دنیای امروز منابع، از جمله مواهب گران بها و کمیاب به شمار می آیند. به همین دلیل در چگونگی استفاده از این گونه مواهب، میان فعالیت های گوناگون انسانی در محیط طبیعی مانند زراعت و باغداری، جنگل و مرتع، صنعت و معدن، شهر و روستا و... رقابت وجود دارد. تخصیص عادلانه و عاقلانه زمین به این فعالیت ها، از مباحث مهم در امور برنامه ریزی است که اصطلاحاً آمایش نامیده می شود. به عبارت دیگر آمایش، تنظیم رابطه‌ی میان انسان و فضا است و اصولاً فعالیت های انسانی در فضا را شامل می شود و هدف از تنظیم این رابطه، بهره برداری منطقی از کلیه امکانات به منظور بهبود وضعیت مادی و معنوی جامعه در طول زمان است.

نظر به این که رابطه‌ی آمایش و برنامه ریزی ناحیه ای در واقع فرآیندی است که از برهم کنش کارکردهای طبیعی و انسان ساخت در فضای جغرافیایی شکل می گیرد، با چنین نگاهی به آمایش و برنامه ریزی ناحیه ای در مرز جمهوری اسلامی ایران و کشور ترکمنستان این مقاله تدوین گردیده است.

واژه های کلیدی:

جمهوری اسلامی ایران، آمایش ناحیه ای، منطقه مرزی ایران و ترکمنستان.

* نویسنده رابط: h.bahiraei@yahoo.com

¹ B.kargar@yahoo.com

² A.abasisemnani@yahoo.com

مقدمه

از بکار بردن اصطلاح آمایش در ایران مدت زیادی نمی گذرد. کمتر از پنج دهه است که اذهان پژوهشگران و برنامه ریزان کشور ما با این مفهوم آشنا شده است. اصطلاح رایج آمایش که معادل واژه انگلیسی Landuse و معادل واژه فرانسوی Amenagement du territoire است، به صراحت و رسایی اصل واژه آن نیست. جغرافی دانان، آمایش را بهره برداری از زمین و منابع آن براساس دیدگاه جغرافیای کاربردی یا برنامه ریزی تعریف نموده اند.

مطالعه‌ی آمایش سرزمین، نظم نوینی از سازمان دهی منابع طبیعی و فعالیت های انسانی را بر پهنه سرزمین مهیا نموده و به سازماندهی متعادل و منطقی فضای موجود، برای تجمع گروه های انسانی می پردازد. در اینجاست که در مطالعات آمایش سرزمین از تکنیک های برنامه ریزی فضایی استفاده می شود. (سرور، ۲۰:۱۳۸۴)

آمایش سرزمین از نظریه های مختلفی همچون قطب رشد و عدم تمرکز توزیع مکانی فعالیت ها بهره می گیرد و به اهداف توسعه منطبق های، شبکه های بهینه خدمات زیربنایی، طراحی مطلوب سکونتگاهی انسانی، نظام متعادل شهر و روستا و فعالیت های همگن اقتصادی-اجتماعی توجه دارد. (زیاری، ۳۷:۱۳۸۷)

منظور از آمایش، تعیین توان بالقوه و شایستگی اراضی و به عبارت دیگر، تعیین مطلوب ترین نوع بهره وری از آن هاست. به عبارت دیگر «آمایش» فرآیندی است که زیبایی هر نوع استفاده ای را برای هر بخشی از سرزمین با توجه به فعالیت های آن ارائه می دهد. (مجنونیان، ۷۰:۱۳۷۶)

امروزه برخی از جغرافی دانان در تحلیل های خود در زمینه استخوان بندی پیکره مطالعات جغرافیایی، به نقل از مکتب های جغرافیایی، نقش های هفت گانه را جهت حیات و زیست انسان بر روی زمین به این شرح بیان می دارند:

۱- تولید مثل و بقای نسل

۲- سکونت

۳- کار

۴- آموزش و پرورش

۵- تأمین نیازها

۶- حمل و نقل

۷- اوقات فراغت

ایفای تمامی این کارکردها و نقش ها را نیازمند فضا و مکان و یا به عبارتی دیگر محتاج پهنه زمین و محیط جغرافیایی آن می دانند. (رهنمایی، ۱۳۶۹: ۳-۱۳). از بررسی و مقایسه دقیق دیدگاه های فوق، اشتراکات بسیاری آشکار می شود که شاید با توجه به طبقه بندی های جغرافیایی مطرح شده در آن ها بتوان واژه‌ی آمایش سرزمین را به این صورت تعریف کرد: ((بهره برداری از زمین و منابع آن از دیدگاه جغرافیای کاربردی با برنامه ریزی همه جانبه به منظور تعادل بخشی روابط انسان و محیط در فضاهای مختلف جغرافیایی)). متناسب با شرایط هر سرزمین از آنجا که پژوهش گران و دست اندرکاران مطالعات آمایش در جستارها و تحلیل های علمی خود پیوسته با دو عامل طبیعت و انسان سر و کار دارند، لذا مطالعات آمایشی لزوماً نمودارهای کنشی و واکنشی میان دو عامل مزبور در قالب فضاهای زیستی، مکان ها و مناطق را در بر می گیرند و چون هر گونه بهره برداری از محیط طبیعی، لزوماً در چارچوب نوعی نظام اجتماعی- اقتصادی انجام می گیرد، لذا شمول مطالعات آمایشی، بر کنش های عوامل گوناگون نظام اجتماعی- اقتصادی منطبق می شود. (غازی، ۱۳۷۱: ۱۱۷)

ابعاد کارکردی آمایش

به علت آن که هدف اصلی و نهایی هر گونه آمایش، تشخیص و تعیین مشکلات موجود زندگی انسانی و مدیریت مسایل زیست محیطی و طراحی و پیشنهاد راه حل های مناسب با آن است، بنابراین مطالعات آمایشی نمی تواند فاقد وظیفه برنامه ریزی و ارائه پیشنهادها و سیاست های مطلوب باشد. در این صورت در نهایت هرگونه مطالعه آمایشی، به ارائه ی سندی می انجامد که در آن سند، نظم نوینی از سازمان دهی منابع طبیعی و فعالیت های انسانی بر پهنه سرزمین، آشکار می گردد. بنابراین آمایش در مرحله برنامه ریزی و پیشنهاد سیاست های مطلوب به سازمان دهی منطقی و معتدل فضای موجود حیاتی برای هرگونه تجمع انسانی می پردازد. در این مرحله است که مطالعات آمایش از تکنیک های برنامه ریزی فضایی بهره می گیرند و با استفاده از شکل تکامل یافته نظریه های «توزیع مکانی فعالیت های اقتصادی»، «قطب رشد» و «عدم تمرکز» به اهداف زیردست می یابند (Johnson, 1983):

- ۱- قطب ها، محورها و مراکز و نقاط توسعه را معین و مصور می کند و کالبد توسعه منطبق های را ارائه می دهد.
- ۲- به طراحی و تعیین شبکه های خدمات زیربنایی و مراکز ارتباطی می پردازد.
- ۳- نظام سکونتگاهی و تجمع جمعیتی معقول را طراحی و پیشنهاد می کند.

۴- نظام شهری و روستایی متناسب با سیمای اقتصادی و اجتماعی طراحی شده را ارائه می دهد.

۵- با برنامه ریزی مکانی، برای فعالیت بخش های اقتصادی در هر منطقه برنامه ریزی نموده و رهنمودهای منطق های لازم را به این بخش ها ارائه می دهد.

۶- طبقه بندی فعالیت های اقتصادی- اجتماعی همگن را در هر منطقه برنامه ریزی می نماید تا رهنمودهای لازم را برای بخش های مختلف فراهم سازد.

در واقع آمایش سرزمین، نوعی برنامه ریزی برای زمین است که به سرزمین، به عنوان عامل اساسی و تعیین کننده در تأمین اهداف توسعه، توجه دارد و با توجه به این که تأکید بر رشد اقتصادی موجب شده که برنامه ریزی اقتصادی صرفاً براساس تولید و مصرف ملی و بدون توجه به آثار کالبدی و زیست محیطی انواع فعالیت ها ارزیابی شود، اکنون باید توجه داشت که توزیع فضایی و جغرافیایی فعالیت های اقتصادی و معیارهای محیطی از مهم ترین ارکان آمایشی است که بایستی در برنامه ریزی های فضایی- مکانی مورد توجه قرار گیرد. در ضمن آمایش سرزمین، توسعه متعادل مناطق شهری و روستایی را در قالب نظام هماهنگ و یکپارچه و توسعه هماهنگ زیربناها، خدمات و تسهیلات اجتماعی و اقتصادی متناسب با نیازمندی ها و محیط طبیعی و انسانی در بر می گیرد. (سازمان مدیریت و برنامه ریزی، ۱۳۸۰: ۲)

ضرورت آمایش سرزمین

مطالعات آمایش سرزمین در یک دوره بلند مدت، ناظر بر مسائل فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و نظامی کشور است. آمایش سرزمین، سیمای مراحل آینده توسعه یافتگی یک سرزمین را به تصویر می کشد و نیز ابزاری را برای تجهیز و سازمان دهی آگاهانه فضا در جهت رسیدن به اهداف توسعه در اختیار قرار می دهد. در واقع، طرح پایه آمایش سرزمین، طرحی است که در چارچوب هدف ها و سیاست های کلی توسعه، سازمان دهی فضای ملی را پایه گذاری می کند.

برنامه ریزی آمایش سرزمین و طرح ریزی کالبدی اعم از ملی و منطقه ای، معانی ثابتی ندارند. یعنی مفهوم آن ها هم در یک کشور در طول زمان دگرگون می شود و هم در کشورهای مختلف متفاوت است. از این رو بهتر است بپرسیم، کدام برنامه ریزی، کدام آمایش و کدام طرح ریزی کالبدی مورد نظر ماست؟ زیرا در مواردی طرح ریزی کالبدی، نه برنامه ریزی

عمرانی است و نه آمایش سرزمین، و در موارد دیگر، هم این است و هم آن (توفیق، ۳: ۱۳۷۱). به عبارت دیگر برنامه ریزی آمایش یا طرح ریزی کالبدی، مدیریت خردمندانه فضاست. در دنیای امروز، زمین از مواهب کم یاب به شمار می آید. به همین دلیل بر سر استفاده از زمین، میان فعالیت های گوناگون انسانی، مانند زراعت و باغداری، جنگل و مرتع، صنعت و معدن، شهر و روستا و غیره رقابت وجود دارد و تخصیص اندیشیده زمین به این گونه فعالیت ها از جمله مباحث و اهداف برنامه ریزی های است که به طور کلی آمایش سرزمین و در برخی موارد، طرح ریزی کالبدی نامیده می شود. از طرفی بسیاری از صاحب نظران، طرح ریزی کالبدی را نظارت بر عمران فضا و دگرگونی آن بر اثر فعالیت های انسانی تعریف نموده اند. برنامه ریزی های آمایشی و طرح ریزی کالبدی معمولاً در سه سطح ملی، منطق های و محلی انجام می گیرد. تصمیم گیری های سطوح بالاتر، رهنمودی برای طرح ریزی های سطوح پایین تر است که متقابلاً راهبردهای کلی طرح ریزی ملی و حتی منطق های از طریق طرح های محلی به مورد اجرا گذاشته می شود. از نظر زمانی برنامه های کالبدی به سه گروه برنامه های بلند مدت (بیش از ۲۰ سال)، میان مدت (۱۰ تا ۲۰ ساله) و کوتاه مدت (۴ تا ۶ ساله) تقسیم می شوند که از این لحاظ با برنامه های توسعه اجتماعی - اقتصادی متفاوت است. در برنامه های اخیر، معمولاً دوره برنامه میان مدت ۵ سال و کوتاه مدت یک سال است. (زباری ۱۳۸۷: ۴۳)

با این حال، چنین تلاش هایی بیان کننده دقیق کوشش هایی نیست که امروزه برای آمایش سرزمین به عمل می آید. خلاصه آنکه نسل های پیشین به کلی از این هدف مهم غافل بوده اند. پس نخستین سئوالی که مطرح می شود این است که چرا باید جهت تعیین محل استقرار فعالیت های اقتصادی به خود زحمت داد و آن را به حال خود وانگذاشت؟ در پاسخ به این سؤال اساسی باید گفت دست یابی به اهداف مهمی چون: تأمین اشتغال، کاهش هزینه ها، حفظ محیط زیست، توسعه پایدار و... بیش از پیش ضرورت آمایش سرزمین را یادآور می گردد.

آمایش سرزمین در ایران

سابقه ی آمایش سرزمین در ایران نسبتاً طولانی است. فکر آمایش سرزمین در ایران، نخستین بار در اواسط دهه ۵۰-۱۳۴۰، در مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران با عناوین «عمران کشوری» و «آرایش فضای اقتصادی»، پدیدار گشت و سپس به سازمان برنامه

و بودجه تسری یافت. در واقع ابتدا در مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی بر اثر مشاهده سر بزرگ «تهران»، بر جثه نحیف «ایران»، ضرورت تمرکز زدایی از پایتخت و ایجاد قطب های توسعه در استان های عقب مانده کشور، مطرح شد (فیروز، ۱۳۷: ۹). مشخصاً فکر آمایش سرزمین در ایران ابتدا در اواخر سال ۱۳۴۵ در مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران در گزارشی با عنوان «مسأله افزایش جمعیت تهران و نکاتی پیرامون سیاست عمران کشوری» (گروه جامعه شناسی، ۱۳۴۵ و ۱۹۶۷، Vicille) مطرح شد. در آن زمان در برابر عبارت فرانسوی *Amenagement du territoire* هنوز اصطلاح آمایش سرزمین معمول نشده بود و در گزارش یاد شده هم به جای آن، عبارت «سیاست عمران کشور» بکار رفته بود.

مطالعات طرح پایه آمایش سرزمین جمهوری اسلامی ایران نیز پس از انقلاب اسلامی، توسط دفتر برنامه ریزی منطق های سازمان برنامه و بودجه در نیمه اول دهه ۱۳۶۰ در دو عنوان کتاب ۶ جلدی منتشر شد. کتاب سه جلدی اول به بیان اصول و کلیات سازمان دهی فضایی کشور و خلاصه مطالعات طرح آمایش سرزمین اختصاص داشت. در سه جلدی دوم نیز به ترتیب، موضوعات جمعیت و جوامع، فعالیت ها، اقلیم و سرزمین، بررسی شدند. در مجلد پنجم به تشخیص وضع موجود بخش ها، قابلیت ها و امکانات، مشکلات و تنگناها، روندها و گرایش ها پرداخته شده است. جلد ششم حاوی نقشه هاست.

در مقدمه ی جلد اول تهیه کنندگان تعریف خود را از آمایش سرزمین ارائه کرده و این گونه بیان داشته اند: «آمایش سرزمین عبارت است از تنظیم رابطه انسان و فضا و فعالیت های انسان به منظور بهره برداری منطقی از همه امکانات در جهت بهبود وضعیت مادی و معنوی اجتماع براساس ارزش های اعتقادی، توجه به سوابق فرهنگی، با ابزار علم و تجربه در طول زمان».

مطابق این دیدگاه، طرح آمایش سرزمین، طرحی است که در چارچوب هدف ها و سیاست های کلی توسعه، سازماندهی فضای ملی را پایه گذاری می کند. (مطالعات طرح پایه آمایش سرزمین اسلامی ایران، کتاب اول، ۱۳۶۴: ۹)

در سال ۱۳۸۲ هـ ش مقرر گردید که طرح آمایش سرزمین در ایران مجدداً طراحی و اجرا گردد، با این تفاوت که این بار علاوه بر آمایش ملی، طرح های آمایش سرزمین در سطوح منطقه ای و استانی هم اجرا شود. لیکن به رغم آنکه مطالعات آمایشی طرح مذکور شروع شد، لکن با تعطیلی سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، عملاً ادامه مطالعات آمایش سرزمین دچار سردرگمی گردید و با این وجود در سال جاری (۱۳۹۰) در برنامه پنجم توسعه اقتصادی،

اجتماعی، فرهنگی کشور در دولت، مجلس و مجمع تشخیص مصلحت نظام نیز جهت بررسی راهکارهای بهره برداری از آن، مباحثی مطرح گردیده ولی تاکنون به مرحله تدوین نهایی نرسیده است.

طرح آمایش مرزی ایران و ترکمنستان (مطالعه موردی)

مرزها کانون ارتباط ملت ها و دولت ها در عرصه های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، ارتباطی و... با یکدیگر هستند و این ارتباط به صورت رسمی و غیررسمی، در زمینه های مختلف برقرار می شود. علی رغم پیشرفت تکنولوژی، نه تنها اهمیت مرزهای سنتی (کلاسیک) از بین نرفته، بلکه به تدریج مرزهای جدیدی مانند مرزهای فضایی، مرزهای هویتی، مرزهای الکترونیکی و ... نیز به وجود آمده است.

مرزها کانون برخورد دولت ها و ملت های مجاور با یکدیگرند. وجود تفاهم و یا تضاد قومی، نژادی، فرهنگی، امکانات حمل و نقل و منافع اقتصادی و ژئواکونومیکی و همچنین محیط زیست و اقلیم مشترک، می تواند باعث توسعه دو کشور هم جوار گردیده و یا آتش جنگ و درگیری را در منطقه مرزی میان دو همسایه برافروزد. برهمن اساس سازمان ملل متحد در تعریف خود از مرز اذعان می دارد: «مرز، یک خط نیست، بلکه یک سطح عمودی است که فضا، سطح و زیر سطح زمین و قلمرو حاکمیتی یک کشور با کشور دیگر را مجزا و مشخص می کند».

بنابراین مطابق این تعریف می توان اذعان داشت: «مرزها تفاوت تجلی فضایی، فیزیکی، سطح توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی دو کشور را نشان میدهند و هر چه این تفاوت کم تر باشد امکان توسعه بیش تر و هرچه این تفاوت بیش تر باشد امکان توسعه کمتر خواهد بود». جمهوری اسلامی ایران با ۱۵ کشور (۷ کشور از طریق مرز خشکی و ۸ کشور از طریق مرز آبی) همسایه است که به لحاظ تعداد همسایگان بعد از روسیه و چین در رده سوم جهانی قرار دارد. (سازمان جغرافیایی ن.م. اداره امورمرزها)

طول کل مرزهای پیرامونی جمهوری اسلامی ایران ۸۵۷۴ کیلومتر می باشد که از این مقدار ۳۹۶۵ کیلومتر مرز خشکی، ۲۰۴۵ کیلومتر مرز رودخانه ای و ۲۵۶۴ کیلومتر مرز دریایی می باشد.

مرز ایران و ترکمنستان

دو کشور ایران و ترکمنستان از خلیج حسینقلی تا دهانه ذوالفقار ۱۱۹۰ کیلومتر مرز مشترک دارند که از این میزان ۷۸۶ کیلومتر مرز خشکی و ۴۰۴ کیلومتر مرز آبی (رودخانه ای) می باشد. همچنین دو کشور در دریای خزر نیز دارای مرز مشترک می باشند و به علت مرزهای طولانی مشترک، وجود یک طرح جامع آمایش مرزی کاملاً ضروری می نماید که در این پژوهش به ارزیابی آن براساس شاخص SWOT از منظر آمایشی می پردازیم.

مدل تحلیلی SWOT و چگونگی بهره گیری از آن در برنامه ریزی محیطی

تکنیک یا ماتریس SWOT که مخفف عبارت Strengths, Weaknesses opportunities and Thereats می باشد، گاهی نیز مدل تحلیلی TOWS خوانده می شود و ابزاری برای شناخت تهدیدها و فرصت های موجود در محیط خارجی یک سیستم و بازشناسی ضعف ها و قوت های داخلی آن به منظور سنجش وضعیت و تدوین راهبردها، برای هدایت و کنترل آن سیستم است. به عبارت دیگر این مدل یک نوع تجزیه و تحلیل سازمانی است که به سازمان ها کمک می کند تا بتوانند منابع داخلی خود را در دوره های قدرت و ضعف، تجزیه و تحلیل کرده و آن ها را در سراسر محیط خارجی و در دوره های فرصت و تهدید با هم هماهنگ کنند. در واقع این روش، بهترین استراتژی برای سازمان دهی و آمایش فضاست. (مرادی مسیحی، ۱۳۸۱: ۴۰)

اساساً SWOT یک ابزار برنامه ریزی استراتژیک است. (Hom-Haacvel 2003:3) روش SWOT روش شناخت نقاط ضعف، نقاط قوت، فرصت ها و تهدیدها است و در برنامه ریزی های محیطی به طور ساده، ابزار بررسی قوت ها و ضعف های درون ناحیه ای و فرصت ها و تهدیدهای برون ناحیه ای است. (مهندسین مشاور و رزیوم، ۱۳۸۲: ۲۸) در آمایش ناحیه ای، اصولاً با بهره گیری از روش SWOT نکات زیر مورد توجه قرار می گیرد:

- ۱- تحلیل خارجی: تهدیدات عمده و فرصت های ارائه شده از محیط بیرونی را مشخص می سازد.
  - ۲- تحلیل داخلی: در واقع حسابرسی از منابع و یا تهیه فهرستی از نقاط قوت و ضعف در ارتباط با هر یک از موضوعات استراتژیک می باشد. (مهدوی ۱۳۸۲؛ ۱۱۸)
- در مجموع باید گفت این تکنیک ابزاری برای تحلیل وضعیت موجود و تدوین راهبردهای توسعه فضایی- مکانی در برنامه ریزی محیطی است. (گلکار، ۱۳۸۴: ۴۹)

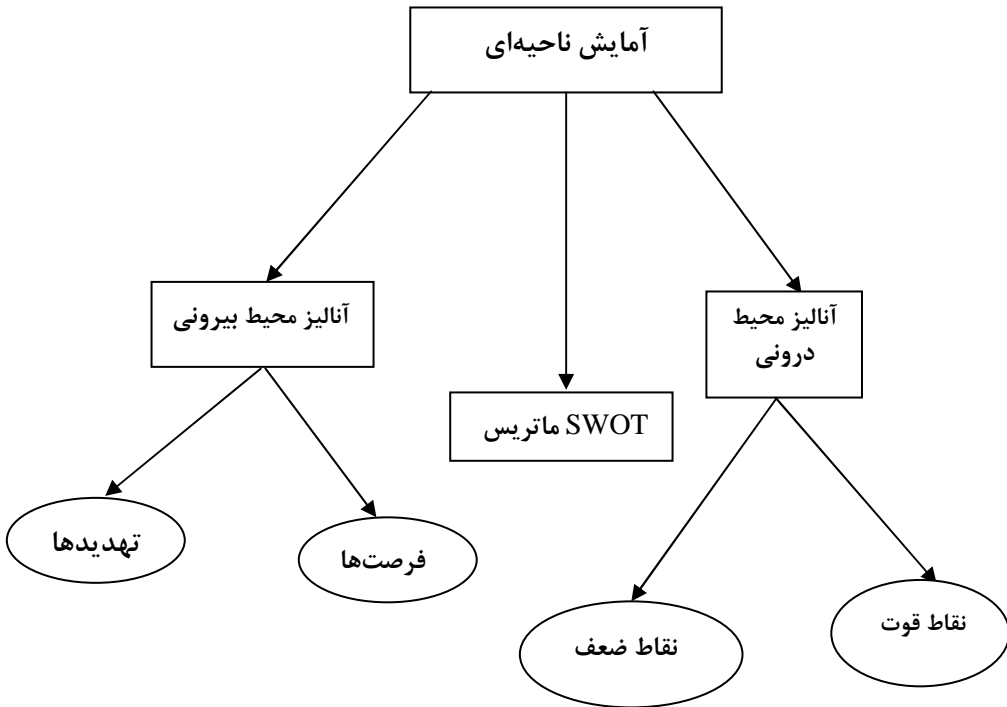
جدول شماره ۱: راهبردهای چهارگانه ماتریس SWOT و نحوه تعیین آن

ماتریس SWOT		نقاط قوت (S)	نقاط ضعف (W)
		موضوعات	موضوعات
موضوعات	فرصت‌ها (O)	راهبردهای SO (حداکثر-حداقل) با بهره‌گیری از نقاط قوت از فرصت‌ها استفاده می‌شود	راهبردهای WO (حداقل-حداکثر) با بهره‌گیری از فرصت‌های نقاط ضعف از میان برده می‌شود
موضوعات	تهدیدات (T)	راهبردهای ST (حداکثر-حداقل) جهت احتراز از تهدیدات از نقاط قوت استفاده می‌شود	راهبردهای WT (حداقل-حداکثر) نقاط ضعف را کاهش می‌دهد و از تهدیدها پرهیز می‌شود

مأخذ: دیوید ۱۳۸۸ و گلکار ۱۳۸۴: ۳۴

در این مدل جهت ساختن ماتریس تهدیدات، فرصت‌ها، نقاط ضعف و نقاط قوت باید ۸ مرحله را طی کرد:

- ۱- تهیه فهرستی از تهدیدات عمده ای که در محیط خارجی ناحیه مورد مطالعه وجود دارد.
- ۲- تهیه فهرستی از تهدیدات عمده ای که در محیط داخلی ناحیه مورد مطالعه وجود دارد.
- ۳- تهیه فهرستی از نقاط قوت داخلی عمده ای که در ناحیه مورد مطالعه وجود دارد.
- ۱- نقاط قوت داخلی و فرصت‌های خارجی مقایسه می‌شوند و نتیجه در گروه استراتژی‌های SO قرار می‌گیرد.
- ۲- نقاط ضعف داخلی را با فرصت‌های موجود در خارج مقایسه نموده و نتیجه در گروه استراتژی‌های WO قرار می‌گیرد.
- ۳- نقاط قوت داخلی را با تهدیدات خارجی مقایسه نموده و نتیجه در گروه استراتژی‌های ST قرار می‌گیرد.
- ۴- نقاط ضعف داخلی را با تهدیدات خارجی مقایسه نموده و نتیجه در گروه استراتژی‌های WT قرار می‌گیرد. (دیوید ۱۳۸۸: ۳۵۸-۳۶۹)

با توجه به مباحث مطرح شده در تعریف ماتریس SWOT، در واقع آمایش محیطی عبارت است از: نظارت، ارزیابی و نشر اطلاعات به دست آمده مربوط به محیط های داخلی و خارجی یک سازمان فضایی، میان افراد کلیدی و مؤثر آن سازمان در عین حال آمایش، و نیز بررسی محیطی ابزاری است که سازمان از آن برای جلوگیری از شرکت های استراتژیک و تخمین سلامتی بلند مدت آن، بهره می برد، این تکنیک تحت عنوان SWOT در برنامه ریزی های محیطی مورد استفاده قرار می گیرد.

تجزیه و تحلیل و تدوین راهبردهای آمایش محیطی در مدل SWOT ماتریس SWOT امکان تدوین چهار انتخاب یا راهبرد متفاوت را فراهم می آورد. البته در جریان اجرا، برخی از راهبردها با یکدیگر هم پوشانی داشته و یا به طور هم زمان و هماهنگ با یکدیگر به اجرا می آیند. در واقع برحسب وضعیت سیستم، چهار دسته راهبردها را می توان به شرح ذیل تدوین نمود:

راهبردهای تدافعی (WT)

راهبردهای بازنگری یا انطباقی (WO)
 راهبردهای اقتضایی یا تنوع (St)
 راهبردهای رقابتی / تهاجمی (SO) (گلکار ۱۳۸۴: ۵۳)

جدول شماره ۲: ماتریس راهبردها و راهکارهای توسعه محیطی

تهدیدها	فرصت ها	تحلیل SWOT	
		عوامل بیرونی	عوامل درونی
راهبردهای تنوع (St)	راهبردهای رقابتی / تهاجمی (SO)	نقاط قوت	
راهبردهای تدافعی (Wt)	راهبردهای بازنگری (WO)	نقاط ضعف	

مأخذ: ابراهیم زاده ۱۳۸۹: ۸۴

بررسی قابلیت‌ها، تنگناها و ارایه راهبردهای آمایش ناحیه‌ای در مرز ایران و ترکمنستان بر اساس یافته‌های حاصل از تحلیل و بررسی کارکردهای طبیعی و انسانی منطقه نوار مرزی ایران و ترکمنستان، به رغم محرومیت‌های آشکار و موجود، توانمندی‌های پنهان و گسترده‌ای را در این ناحیه شاهد هستیم.

از جمله محدودیت‌ها و تنگناهای این منطقه مرزی، می‌توان به انزوای جغرافیایی عوامل و شاخص‌های طبیعی با ویژگی‌های توسعه‌ای مناسب و سرمای زیاد و طولانی در اغلب مناطق و نیز اقلیم نامساعد و شرایط توپوگرافیکی سخت، اشاره نمود. در عین حال می‌توان به نابسامانی و ضعف نگران‌کننده شاخص‌های اقتصادی - اجتماعی مناطق همجوار مرز مانند نرخ بیکاری، فقر شدید اقتصادی، فعالیت‌های قومی و مذهبی و محرومیت‌های آشکار ساکنین منطقه از نیازهای اساسی و همچنین گسستگی پیوندهای اقتصادی - اجتماعی مناطق همجوار مرز مانند نرخ بیکاری، فقر شدید اقتصادی، فعالیت‌های قومی و مذهبی با مؤلفه‌های اقتصادی - اجتماعی ملی و حتی در برخی موارد تضاد و بیگانگی با آن به عنوان دیگر محرومیت‌ها و تنگناهای توسعه‌ای اشاره کرد.

این در حالی است که هوای مطبوع فصول گرم سال در بسیاری از نواحی مرزی ایران و ترکمنستان و نیز اقلیم مناسب کشت محصولات سودآور و صادراتی دشت‌های هموار و مستعد،

زمینه بهره‌برداری مناسب را در این منطقه فراهم آورده است. در عین حال اقلیم مناسب و جاذبه‌های توریستی جهت توسعه فعالیت‌های گردشگری در تالاب‌ها، جنگل‌ها و مراکز تمدنی مختلف ایرانی و تورانی از دیگر قابلیت‌های این نوار مرزی می‌باشد و وجود رودخانه اترک نیز می‌تواند از توانمندی‌های توسعه‌ای این نوار به شمار آید.

شرایط ممتاز نوار مرزی ایران و ترکمنستان جهت ایفای نقش در مناسبات بازرگانی میان دو کشور و ترانزیت خارجی میان اروپا و آسیای مرکزی و نیز امکان انجام مبادلات قانونی در زمینه انرژی برق و گاز نیز موقعیت ممتازی را به این نوار مرزی بخشیده است. در این راستا و در ادامه این پژوهش، محدودیت‌ها و تنگناها، استعدادها و قابلیت‌ها و همچنین استراتژی و راهکارهای بهره‌گیری از کارکردهای فضایی- مکانی منطقه مورد مطالعه، پس از بررسی، براساس ماتریس SWOT تحلیل و ارایه گردیده است.

تحلیل نقاط ضعف - تهدیدها و نقاط قوت - فرصت‌ها (swot) ناشی از کارکردهای فضایی - مکانی نوار مرزی ایران و ترکمنستان

نقاط قوت و فرصت‌ها (SO)	نقاط ضعف و تهدیدها (WT)
۱- قابلیت ترانزیتی نوار مرزی به علت همسایگی با کشورهای محاط در خشکی آسیای مرکزی	۱- دورافتادگی و در حاشیه قرار گرفتن مناطق مرزی از مراکز اصلی جمعیت کشور و محورهای توسعه ملی
۲- تنوع محیطی و بکر بودن پهنه‌های وسیع چشم انداز طبیعی	۲- تراکم اندک جمعیت در نوار مرزی و پراکندگی مناطق زیست بوم
۳- موقعیت خاص جغرافیایی نوار مرزی و شرایط اقلیمی مناسب در بخش وسیعی از این نوار از نظر امکانات زراعی صنعتی و مکانیزه از پاییز تا تابستان	۳- مجاورت با محور قاچاق مواد مخدر
۴- تابش شدید آفتاب در غالب مناطق مرزی در جهت استفاده از انرژی خورشیدی	۴- شرایط اقلیمی سخت در فصول سرد سال
۵- وجود انرژی فسیلی و گاز در نوار مرزی	۵- فقر پوشش گیاهی و پراکنش زیاد گونه‌ها و کمبود عرصه‌های متراکم جنگل
۶- اقلیم مناسب کشت محصولات سودآور صادراتی، دشت‌های هموار و اراضی مستعد در نواحی شمالی و جنوبی استان	۶- نابسامانی وضعیت شاخص‌های اجتماعی نوار مرزی
۷- اقلیم مناسب جهت توسعه فعالیت‌های گردشگری در نواحی مرزی	۷- فقر شدید اقتصادی و محرومیت‌های آشکار جمعیت منطقه از نیازهای اساسی

۸- وجود رودخانه دائمی مرزی اترک و رودخانه های دیگر	۸- گسستگی پیوندهای اقتصادی، اجتماعی ساکنین نوار مرزی با مؤلفه های اقتصادی - اجتماعی ملی و در بعضی موارد حتی تضاد و بیگانگی
۹- تالاب های داری ارزش اکولوژیک بسیار زیاد	۹- سهم بسیار پایین نوار مرزی از تولید ناخالص ملی
۱۰- تنوع پوشش گیاهی (عناصر هند و پاکستان، عربی، ایرانی - تورانی، اوراسیایی)	۱۰- عدم امکان تبدیل به ویژه از ارزهای غیردلاری و ارز کشورهای آسیایی مرکزی در تمامی روزهای هفته در مراکز رسی
۱۱- گونه های جانوری خاص در نوار مرزی	۱۱- عدم سرمایه گذاری خارجی در بخش های مختلف نوار مرزی به ویژه در بخش زیرساخت
۱۲- ترکیب جاذبه های طبیعی با فرهنگی در مناطق حفاظت شده	۱۲- عدم وجود ارتباط بانکی، مالی و پولی مناسب با کشورهای آسیایی مرکزی
۱۳- اتخاذ تدابیر لازم برای پیوند هر چه بیش تر فعالیت های مناطق آزاد با ساختار بازرگانی این نوار مرزی در طرح توسعهی بلندمدت استان تا سال ۱۴۰۴	۱۳- میزان بسیار بالای بیکاری و کاهش درآمدهای ناشی از فعالیت های مختلف اقتصادی در نوار مرزی
۱۴- اعطای معافیت های خاص مالیاتی و سود و کارمزد بانکی و افزایش طول دوره بازپرداخت تسهیلات اعطای وام توسط دولت و بانک ها	۱۴- کثرت بازری های امنیتی در گمرک و مبادی ورودی و خروجی مرزی
۱۵- پیشبینی برقراری امنیت لازم در ابعاد مختلف (فیزیک، اقتصادی، اجتماعی) به منظور تسهیل فرایند توسعهی سرمایه گذاری و اشتغال زایی در نوار مرزی در طرح توسعه بلند مدت ۱۴۰۴	۱۵- عدم برخورداری از نهادهای کارفرمایی سرمایه گذاری، پیمانکاری و مشاوره بخش خصوصی مناسب
۱۶- توجه به توسعه و نوین سازی بخش بازرگانی با تأکید بر تجارت الکترونیک در طرح توسعهی بلند مدت استان ۱۴۰۴	۱۶- رشد سریع و ضریب جوانی بالای جمعیت
۱۷- انتظار افزایش درآمدهای نفتی و صادرات غیرنفتی و بالطبع افزایش درآمد سرانه مردم در سال های کنونی و آتی	۱۷- پایین بودن سطح بهداشت در نواحی مرزی
۱۸- نقش ترانزیت در ایجاد ارزش افزوده و اشتغال محلی با توجه به مزیت های نسبی این صنعت در نوار مرزی	۱۸- ساختار اجتماعی منطقه که مبتنی بر جوامع عشیرهای، روستایی و شهری با اقتصاد عقب مانده و محدودیت منابع تولیدی که موجب هدایت تأمین معیشت به راه های نامشروع غیرقانونی و پدید آمدن نوع نظام ارزشمند توسعه شده است.

<p>۱۹- بهبود و سالم سازی محیط اجتماعی، فرهنگی اقتصادی استان با هدف جلب مشارکت بیش تر نیروها و سرمایه های بومی و غیربومی در فرآیند توسعه بلند مدت استان و تقویت و تحکیم پیوندهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نوار مرزی با سطوح ملی، در طرح توسعه بلندمدت استان ۱۴۰۴</p>	<p>۱۹- تردهای غیرقانونی مرزی و میان اقوام و طوایف مرزی با کشور همسایه که موجب تشکیل شدن اعمال حاکمیت در مرز شده است.</p>
<p>۲۰- توجه به برقراری امنیت لازم در ابعاد مختلف به منظور تسهیل فرایند توسعه نوار مرزی در افق ۱۴۰۴</p>	<p>۲۰- پراکندگی وسیع جمعیت و مهاجرت جمعیت روستانشین مرزی به مناطق شهری داخل کشور</p>
<p>۲۱- ایجاد زمینه های لازم جهت جذب جمعیت از سایر مناطق کشور و افزایش سهم جمعیتی نوار مرزی از کل جمعیت کشور در طرح توسعه بلندمدت ۱۴۰۴</p>	<p>۲۱- عدم امکان و توسعه آموزش های فنی و حرفه ای و کار و دانش در مناطق مرزی به دلیل کمی آمار متقاضیان</p>
<p>۲۲- گسترش خدمات بیمه ای ملی و برون مرزی جهت پشتیبانی از فعالیت های بازرگانی در طرح توسعه بلند مدت نواحی مرزی ۱۴۰۴</p>	<p>۲۲- بروز بی ثباتی های اجتماعی به علت توزیع نابرابر فرصت های اقتصادی و دسترسی به خدمات رفاه اجتماعی</p>
<p>۲۳- وجود مراکز درمانی تخصصی و فوق تخصصی به ویژه در شهرهای سرخس و قوچان جهت ارائه خدمات درمانی به کشورهای آسیای مرکزی</p>	<p>۲۳- از میان رفتن معیشت و مشاغل محلی که مبتنی بر منابع طبیعی و فرهنگی مرزنشینان است.</p>
<p>۲۴- برپایی کانون های توسعه در نواحی محروم و دورافتاد و ایجاد ظرفیت های تولیدی و زیربنایی با منظور باروری قابلیت ها و جلوگیری از حاشیه ای شدن و تخلیه این مناطق در جهت برقراری تعادل های منطقه ای در طرح توسعه نوار مرزی</p>	<p>۲۴- از بین رفتن یا کلیشه ای شدن آداب و رسوم و فرهنگ های بومی - محلی مرزنشینان</p>
<p>۲۵- پیش بینی طرح جامع آب های سطحی در طرح توسعه بلند مدت ۱۴۰۴</p>	<p>۲۵- احتمال بروز مخالفت گروه ها و نهادهای سنتی و مذهبی مرزنشینان با طرح های توسعه ای و مانع تراش در راه توسعه و پیشرفت طرح های مرزی</p>
<p>۲۶- تقویت شبکه راه های موجود به خصوص راه های ترانزیتی</p>	<p>۲۶- ترانزیت مواد مخدر با استفاده از موقعیت نوار مرزی به کشورهای آسیای مرکزی، روسیه و اروپا به عنوان زمینه ساز ناامنی و تردهای غیرمجاز و جلوگیری از گسترش فعالیت های رسمی اقتصادی</p>

۲۷- طرح بین المللی کریدور شمال - جنوب از دریای عمان و تنگه هرمز به کشورهای آسیای مرکزی	
۲۸- تقویت میادی ورودی و خروجی نوار مرزی با اولویت گسترش کیفی خدمات گمرکی	
۲۹- احداث و تجهیز مراکز اقامتی مناسب و ارزان قیمت جهت گردشگری داخلی از طریق همکاری مشارکت بخش خصوصی	
۳۰- توسعهی فرودگاهی در شهرهای نوار مرزی به خصوص سرخس	

مأخذ: ابراهیم زاده ۱۳۸۹: ۸۴

نتیجه گیری

در دنیای امروز زمین از مواهب کمیاب به شمار می‌آید به همین دلیل در چگونگی استفاده از این موهبت خدادادی، میان فعالیت‌های گوناگون انسانی مانند زراعت و باغ داری، جنگل و مرتع، صنعت و معدن، شهر و روستا و... رقابت وجود دارد. تخصیص اندیشیده زمین به این‌گونه فعالیت‌ها، از جمله مباحث آمایش ناحیه‌ای است. به عبارت دیگر آمایش ناحیه‌ای، تنظیم رابطه میان انسان، فضا و فعالیت‌های انسانی در فضا را شامل می‌شود و هدف از تنظیم این رابطه، بهره‌برداری منطقی از کلیه امکانات، با هدف ارتقای وضع مادی و معنوی جامعه در طول زمان است. از طرفی می‌دانیم که محیط عبارتست از فرآیندی که فضای جغرافیایی را در بر گرفته و با آن برهم کنش دارد. به عبارت دیگر فضای محیطی، از طبیعت، جوامع انسانی و نیز فضاهایی که با فکر و دست انسان ساخته شده‌اند تشکیل می‌گردد. در عین حال عوامل متعدد انسانی و محیطی در هر سیستم اجتماعی و اقتصادی وجود دارند که چگونگی تأثیر و تأثر متقابل آن‌ها اعم از محیط طبیعی، محیط اجتماعی و محیط انسان‌ساخت در چگونگی پایداری یا ناپایداری محیط تأثیرگذارند. بر این اساس مفهوم کلی محیط در برگزیده سه نوع محیط طبیعی، اجتماعی و انسان‌ساخت است که هر یک از آن‌ها عرصه‌های گوناگونی از بیوسفر را در بر می‌گیرند. چنان که محیط طبیعی در برگزیده کلیه چشم‌اندازهای طبیعی اعم از جنگل‌ها، درختزارها، علفزارها، دریاها، رودخانه‌ها، حیات‌وحش، کارکردهای زمین ساخت و کارکردهای اقلیمی و... می‌باشند. در عین حال محیط اجتماعی که می‌توان از آن به عنوان سپهر اجتماعی

نیز نام برد، در برگیرنده جوامع انسانی و نهادهای اجتماعی اعم از خانواده، همسایگان، همکاران، جوامع عشایری، جوامع روستایی، جوامع شهری و... بوده و دامنه آن به ملت، دولت و حکومت کشیده می‌شود و بالاخره محیط انسان ساخت و یا محیط مصنوعی دربرگیرنده محیط فرهنگ ساخت، محیط تفکر ساخت و سپهر فنی و تکنولوژیکی می‌باشد که هر یک از آن‌ها تأثیر متقابلی بر یکدیگر داشته و برآیند همه این‌ها محیط و فضای سرزمین را در نواحی مختلف جغرافیایی با تنوع و تکثر متمایز از یکدیگر رقم می‌زند و در برنامه‌ریزی‌های آمایش، مورد توجه قرار می‌گیرند. اصولاً برنامه‌ریزی‌های آمایش و محیطی به منظور تعادل بخشی این کارکردها در فضاهای سرزمین و نواحی جغرافیایی طراحی و اجرا می‌گردد. تحلیل و بررسی کارکردهای یاد شده عمدتاً از نگاه برنامه‌ریزی ناحیه‌ای موضوع اصلی این پژوهش بوده است. به عبارت دیگر در تدوین این مقاله، آمایش منطقه‌ای و برنامه‌ریزی محیطی در نوار مرزی کشورهای ایران و ترکمنستان علاوه بر بررسی تعاریف و مفاهیم آمایش منطقه‌ای و ابعاد کارکردی آن، چگونگی تهیه طرح‌های آمایش و ابعاد مختلف آن مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته، سپس کارکردهای محیطی نوار مرزی ایران و ترکمنستان از دیدگاه آمایشی و با بهره‌گیری از منطق برنامه‌ریزی استراتژیک SWOT مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. این امر بیانگر آنست که نوار مرزی ایران و ترکمنستان در افق ۱۴۰۴ می‌تواند یکی از دروازه‌های توسعه‌ی کشور عزیزمان و نیز عامل برقراری روابط همه‌جانبه میان کریدور شمال جنوب باشد.

منابع و مآخذ

- ۱- ابراهیم‌زاده، ع. ۱۳۸۹ آمایش سرزمین و برنامه‌ریزی محیطی در جنوب شرق ایران، انتشارات اطلاعات، تهران.
- ۲- انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح. ۱۳۸۹. هندسه جغرافیا ایران، تهران.
- ۳- انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح. ۱۳۹۰. فرهنگ آبادی های کشور، جلد پنجم.
- ۴- توفیق، ف. ۱۳۷۱. طرح‌ریزی کالبدی در ایران و محورهای اصلی آن، مجموعه مقالات طرح‌ریزی کالبدی، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- ۵- دیوید، ف. ۱۳۷۸. مدیریت استراتژیک، ترجمه علی پارسایان و سید محمد اعرابی، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، انتشارات سروش.
- ۶- رهنمایی، م. ۱۳۷۰. توان های محیطی ایران، انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، چاپ اول، تهران.
- ۷- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی. ۱۳۸۰. مطالعات آمایش سرزمین (سابقه، مفاهیم و شرایط کنونی) تهران.
- ۸- سرور، ر. ۱۳۷۷. سیاستگذاری منطقه‌ای در ایران در ارتباط با طرح‌های توسعه و عمران ناحیه‌ای، استانداری هرمزگان.
- ۹- سرور، ر. ۱۳۸۴. جغرافیای کاربردی و آمایش سرزمین، انتشارات سمت، تهران.
- ۱۰- گروه جامعه شناسی دانشگاه تهران. ۱۳۶۴. افزایش جمعیت تهران و نکاتی پیرامون سیاست عمران کشوری تهران.
- ۱۱- گلکار، ک. ۱۳۸۴. مناسب‌سازی تکنیک تحلیل SWOT، مجله صنه، شماره ۴۱، دانشگاه شهید بهشتی، پاییز و زمستان.
- ۱۲- مجنونیان، ه. ۱۳۷۸. راهبردها و معاهدات جهانی حفاظت از طبیعت و منابع زنده- جلد اول و دوم، سازمان حفاظت محیط زیست، تهران.
- ۱۳- مطالعات طرح پایه آمایش سرزمین اسلامی ایران. ۱۳۶۴. کتاب اول، تهران.
- ۱۴- مهدوی، د. ۱۳۸۲. نقش توریسم در توسعه نواحی روستایی پیرامون شهرها و آرایه مدل استراتژیک (نمونه موردی: دهستان لواسان کوچک) رساله کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس.
- ۱۵- مهندسین مشاور ورزیوم. ۱۳۸۰. گزارش طرح بررسی گونه‌های گیاهی و جانوری استان سیستان و بلوچستان، اداره کل محیط زیست استان سیستان و بلوچستان.
- ۱۶- نامی، م. ح. ۱۳۸۸. جغرافیای مرزهای ایران، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، تهران.

17- Gohnson, J, H. 1983. Geography and Regional Planning British-Bulgarian Geographical Seminar, 2nd, Sofia, Bulgaria, Geo Boks, Norwich, England.